ERTAK PRETSEDENT NOMLARINING O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI KOGNITIV-METAFORIK KO‘CHISHLARI

B.S.Nishonova[1]

1. O'zbekiston Koreya Xalqaro Universiteti KIUF o'qituvchisi

Mas'ul muallif: Nishonova Buvixon Sayfiddin qizi, O'zbekiston Koreya Xalqaro Universiteti KIUF o'qituvchisi.

e-mail: nishonovabuvixon@gmail.com

Received: 29 Oktabr 2026
Accepted: 03 Noyabr 2026
Published: 08 Noyabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Nishonova, B. S. ERTAK PRETSEDENT NOMLARINING O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI KOGNITIV-METAFORIK KO‘CHISHLARI / B. S. Nishonova // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 11, № 1. — B. 203–208.

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek va ingliz ertak diskursidagi pretsedent nomlarning kognitiv-metaforik ko‘chishi qiyosiy tahlil qilinadi. Zumradxon, Qimmat, Kachal, Tohir, Cinderella, Jack, Robin Hood va Goldilocks kabi nomlarning real shaxs, xulq-atvor, tashqi ko‘rinish va ijtimoiy vaziyatni baholashdagi roli ochib beriladi.

Kalit so'zlar: pretsedent nom, kognitiv etalon, metaforik xaritalash, konseptual integratsiya, ertak diskursi, lingvomadaniyat.

КОГНИТИВНО-МЕТАФОРИЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ ПРЕЦЕДЕНТНЫХ ИМЁН СКАЗОЧНЫХ ПЕРСОНАЖЕЙ В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В статье сопоставительно рассматриваются когнитивно-метафорические переносы прецедентных имен в узбекском и английском сказочном дискурсе. Анализируются модели, возникающие при употреблении имен Zumradxon, Qimmat, Kachal, Tohir, Cinderella, Jack, Robin Hood и Goldilocks для оценки поведения, внешности и социального статуса.

Ключевые слова: прецедентное имя, когнитивный эталон, метафорическое картирование, концептуальная интеграция, сказочный дискурс, лингвокультура.

COGNITIVE-METAPHORICAL TRANSFORMATIONS OF FAIRY-TALE PRECEDENT NAMES IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES

Abstract. The article offers a comparative cognitive-linguistic analysis of metaphorical transfers of precedent names in Uzbek and English fairy-tale discourse. It explains how names such as Zumradxon, Qimmat, Kachal, Tohir, Cinderella, Jack, Robin Hood and Goldilocks become evaluative models for behavior, appearance and social situations.

Keywords: precedent name, cognitive standard, metaphorical mapping, conceptual blending, fairy-tale discourse, linguoculture.

1. Introduction. Ertak matni xalqning xotirasi, axloqiy baholari, estetik didi va ijtimoiy tajribasini saqlovchi murakkab semiotik maydondir. Undagi nomlar oddiy nominativ birlik sifatida emas, balki madaniy bilimni ixcham shaklda jamlaydigan belgilar sifatida yashaydi. Zumrad, Qimmat, Kachal yoki Tohir nomi eshitilganda o‘zbek o‘quvchisida faqat bir personaj emas, balki mehnatsevarlik, tantiqlik, xalqona kulgi yoki fojiali sadoqat haqidagi tayyor ma’no maydoni faollashadi. Xuddi shuningdek, Cinderella, Jack, Robin Hood va Goldilocks nomlari ingliz tilida qahramon, vaziyat, baho va ijtimoiy tajribani bir vaqtda chaqiruvchi madaniy kod vazifasini bajaradi.

Pretsedent nom nazariyasida bunday birliklar kollektiv xotiraga tayangan holda tushuntiriladi. Pretsedent fenomen muayyan lingvomadaniy hamjamiyat vakillariga ma’lum bo‘lgan, takroran qo‘llanadigan va oddiy denotatdan tashqari baholovchi-konnotativ yuklamaga ega birlikdir. Karaulov pretsedent matnni lisoniy shaxs tuzilishidagi muhim xotira elementi sifatida talqin qilgan bo‘lsa, keyingi tadqiqotlarda pretsedent nom, pretsedent vaziyat va pretsedent ifoda alohida turlar sifatida izohlandi [1]. Demak, ertak qahramoni nomi matndan tashqariga chiqqanda ham o‘zining asosiy freymini saqlab qolsa, u pretsedent nom maqomiga ega bo‘ladi.

Mazkur maqolaning markaziy nazariy g‘oyasi shundan iboratki, ertak pretsedent nomlari vaqt o‘tishi bilan kognitiv etalonga aylanadi. Kognitiv etalon deganda real shaxs yoki vaziyatni tez va baholovchi tarzda anglash uchun ongda mavjud namunaviy model tushuniladi. Masalan, “u haqiqiy Zumradxon” deyilganda shaxsning ismi emas, balki ertakdagi Zumrad freymidan ajratib olingan muloyimlik, mehnatsevarlik, sabr va axloqiy go‘zallik xususiyatlari maqsad-sohaga ko‘chiriladi. “A Cinderella story” esa qadri bilinmagan subyektning kutilmagan muvaffaqiyatga erishishi haqidagi modelni ishga tushiradi.

Kognitiv tilshunoslikda metafora faqat badiiy bezak emas, balki abstrakt tushunchalarni konkret tajriba asosida tuzadigan konseptual mexanizm sifatida qaraladi [5]. Shuning uchun ertak nomlarining ko‘chma ishlatilishi oddiy o‘xshatish emas: unda MANBA-SOHA - ertak qahramoni, uning tashqi ko‘rinishi, xulqi va syujetdagi taqdiri;

MAQSAD-SOHA - real inson, ijtimoiy guruh yoki hayotiy holat; XARITALASH esa ikki soha o‘rtasidagi tanlangan belgilarning ko‘chishidan iborat bo‘ladi. Bu jarayonda hamma syujet ko‘chmaydi, faqat kommunikativ vaziyat uchun dolzarb komponentlar faollashadi.

Konseptual integratsiya nazariyasi mazkur jarayonni yanada chuqurroq tushuntiradi. Fauconnier va Turner fikricha, ma’no yasashda turli mental makonlar o‘zaro birikib, yangi integrativ ma’no - blend hosil qiladi [7]. “Zumradxon” deb atalgan real shaxs haqidagi ma’no aynan shunday blend natijasidir: birinchi input makonida ertakdagi Zumrad, ikkinchi input makonida real qiz yoki ayol, umumiy makonda “mehnatsevar va odobli ayol” sxemasi, natijaviy blendda esa madaniy baholangan shaxs modeli paydo bo‘ladi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, o‘zbek va ingliz tillarida ertak pretsedent nomlari ko‘pincha tarjima yoki onomastika doirasida ko‘riladi, ammo ularning kognitiv-metaforik ko‘chishi, ya’ni nomning real nutqda xulq-atvor, tashqi ko‘rinish, ijtimoiy maqom yoki emotsional holatni qanday baholashi yetarlicha tizimli ochilmagan. Maqolaning maqsadi - o‘zbek va ingliz ertak-folklor nomlarining kognitiv etalonga aylanish mexanizmini qiyoslash, metaforik xaritalash turlarini aniqlash va har ikki xalq tafakkuridagi umumiy hamda milliy xususiy qonuniyatlarni ko‘rsatishdir.

2. Methods. Tadqiqot sifat jihatdan kognitiv-lingvistik, qiyosiy-tipologik va lingvokulturologik xarakterga ega. Material sifatida o‘zbek folklor maydonidan Zumrad/Zumradxon, Qimmat, Kachal/Kachal polvon va Tohir nomlari, ingliz folklor va ertak diskursidan Cinderella, Jack, Robin Hood va Goldilocks nomlari tanlandi. Tanlash mezonlari uchta: birinchidan, nomning madaniy taniluvchanligi; ikkinchidan, nomning matndan tashqarida ko‘chma baholovchi vazifada ishlay olishi; uchinchidan, nom bilan bog‘langan freymning xulq-atvor, tashqi ko‘rinish yoki ijtimoiy vaziyatni modellash imkoniyati.

Qiyosiy-tipologik modelda nomlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri lug‘aviy ekvivalent sifatida emas, balki vazifaviy-kognitiv tiplar sifatida qaraldi. Bunda “Zumrad - Cinderella” qiyosi to‘liq ekvivalentlikka emas, balki “ezgu, xo‘rlangan, biroq qadri tan olingan qiz” freymidagi o‘xshashlikka asoslanadi. “Kachal - Jack” qiyosi esa tashqi belgi yoki past maqomdan xalqona uddaburonlikka o‘tish modelini tekshirishga xizmat qiladi. Robin Hood qat’iy ma’noda sehrli ertak qahramoni emas, biroq ingliz folkloridagi eng kuchli pretsedent antroponimlardan biri sifatida qiyosiy maydonga kiritildi.

Konseptual integratsiya usulida har bir nom to‘rt komponent bo‘yicha tahlil qilindi: input 1 - ertak yoki folklor matnidagi qahramon freymi; input 2 - zamonaviy nutqda baholanayotgan real shaxs yoki vaziyat; umumiy makon - ikki inputni bog‘lovchi umumiy belgi; blend - real nutqda hosil bo‘ladigan yangi ko‘chma ma’no. Bu model nomning oddiy “personajga o‘xshashlik” emas, balki madaniy tanlangan belgilar asosida yangi ma’no hosil qilishini ko‘rsatadi [7].

Metaforik xaritalash usulida manba-soha va maqsad-soha o‘rtasidagi mosliklar ajratildi. Masalan, ZUMRAD FREYMI: mehnat, sabr, muloyimlik, ezgulik, oxirgi mukofot; MAQSAD-SOHA: real shaxsning xulqi; XARITALASH: ertakdagi axloqiy sifatlar real shaxsga ko‘chiriladi; PRAGMATIK NATIJA: maqtov, mehr yoki kinoya. CINDERELLA FREYMI esa past maqom, yashirin salohiyat, vizual transformatsiya va kutilmagan e’tirof elementlari orqali real shaxs, jamoa yoki loyiha muvaffaqiyatiga ko‘chadi.

Kontekstual tahlil bosqichida nomning ijobiy, salbiy, kinoyaviy yoki ambivalent baho hosil qilishi kuzatildi. O‘zbek tilida -xon, -oy, -voy, -dek, -day, “bo‘lib ketmoq”, “bo‘lib yurmoq” kabi morfologik-sintaktik vositalar, ingliz tilida esa artiklli nomlash, atributiv birikmalar va nom asosidagi terminlashgan frazemalar alohida e’tiborga olindi: a Cinderella story, Robin Hood tax, Goldilocks principle, Jack-like resourcefulness. Shu tariqa tadqiqotda nomning matn ichidagi vazifasi bilan zamonaviy diskursdagi ko‘chma ma’nosi o‘zaro bog‘landi.

1-jadval.

Pretsedent nomlarni tahlil qilishning kognitiv-lingvistik modeli

Bosqich	Savol	Tahlil birligi	Kutilgan natija
Freym	Nom qaysi ertak yoki folklor vaziyatini chaqiradi?	qahramon, syujet, baho	manba-soha aniqlanadi
Etalon	Qaysi belgi namunaviy deb qabul qilinadi?	xulq, ko‘rinish, maqom	kognitiv yadro belgilanadi
Xaritalash	Qaysi belgi real shaxsga ko‘chadi?	manba-maqsad mosligi	ko‘chma ma’no ochiladi
Pragmatika	Nom maqtaydimi, tanqid qiladimi yoki kinoya qiladimi?	kontekst va baho	kommunikativ effekt belgilanadi

3. Results. Tahlil natijalari ertak pretsedent nomlarining kognitiv-metaforik ko‘chishi uch darajada yuz berishini ko‘rsatdi. Birinchi daraja - freym faollashuvi: nom eshitilishi bilan personaj va uning syujetdagi asosiy vazifasi xotirada jonlanadi. Ikkinchi daraja - etalonlashuv: nom muayyan xulq-atvor yoki ko‘rinishning namunaviy belgisi sifatida qabul qilinadi. Uchinchi daraja - metaforik qo‘llanish: nom real shaxs yoki holatga nisbatan qo‘llanib, baholovchi yangi ma’no hosil qiladi.

O‘zbek materialida ko‘chishlar ko‘proq axloqiy me’yor, oilaviy tarbiya, sabr, mehnat, xalqona kulgi va sadoqat atrofida tashkil topadi. Ingliz materialida esa tan olinmagan salohiyat, ijtimoiy mobilitet, individual tashabbus, qonun va adolat ziddiyati hamda optimal muvozanat motivlari kuchliroq ko‘rinadi. Quyida har bir nomning lingvokognitiv tabiati alohida tahlil qilinadi.

3.1. Zumrad/Zumradxon: axloqiy go‘zallik va mehnatsevarlik etaloni. O‘zbek ertak diskursida Zumrad nomi eng barqaror ijobiy pretsedent nomlardan biridir. “Zumrad va Qimmat” ertagida Zumrad o‘gay ona tomonidan qiynalgan, og‘ir ishlarga majbur qilingan, biroq odob, muloyimlik, mehnatsevarlik va sabr orqali axloqiy ustunlikni saqlagan qahramon

sifatida namoyon bo‘ladi [11]. Shu sababli nomning kognitiv yadrosi tashqi go‘zallikdan ko‘ra ko‘proq ichki poklik va xulqiy yetuklikka tayanadi.

“Zumradxon” shakli bu etalonni yanada kuchaytiradi. O‘zbek tilidagi -xon komponenti hurmat, mehr va ijobiy baho ifodalaydi. Natijada “Zumradxon” oddiy antroponim emas, balki qadriyatli xulq-atvor modeli sifatida ishlaydi. Masalan, “kelinimiz haqiqiy Zumradxon ekan” tarzidagi nutqiy modelda real shaxs ertakdagi Zumrad freymi bilan birlashtiriladi: input 1 - sabrli va mehnatsevar qiz; input 2 - real kelin yoki qiz; umumiy makon - odobli va mehnatsevar ayol; blend - madaniy jihatdan ijobiy baholangan shaxs.

Zumrad nomining metaforik xaritalashida tashqi ko‘rinish va xulq-atvor ajralmas holda ishlaydi. “Zumraddek” o‘xshatishi rang va qimmatbaho tosh semantikasi bilan bog‘lanishi mumkin, ammo ertak pretsedenti faollashganda asosiy ma’no “ko‘ngli toza, odobli, mehnatsevar” konseptiga ko‘chadi. Bu holat o‘zbek til manzarasida go‘zallik ko‘pincha axloqiy go‘zallik bilan integratsiyalashganini ko‘rsatadi.

Mazkur nomning kinoyaviy ishlatilishi ham kuzatiladi. “U bu uyda Zumrad bo‘lib qoldi” deganda ijobiy etalon ekspluatatsiya yoki nohaq yuklanish vaziyatini ham bildirishi mumkin. Demak, Zumrad pretsedent nomi faqat maqtov emas, balki ijtimoiy nohaqlikni yashirin tanqid qilish vositasi sifatida ham ishlaydi.

3.2. Qimmat: anti-etalon va salbiy xarakter modeli. Zumrad modelini to‘liq anglash uchun Qimmat nomining qarama-qarshi funksiyasini ham ko‘rish zarur. Ertakda Qimmat tantiq, qo‘pol va dangasa qiz sifatida tasvirlanadi; u Zumradga nisbatan anti-etalon hosil qiladi [11]. Qiziq jihati shundaki, “Qimmat” leksik jihatdan qadrlilik semasiga ega, ammo matn ichida bu nom salbiy baho bilan to‘ladi. Bu semantik inversiya nomning pretsedent kuchini oshiradi.

Kognitiv xaritalash nuqtai nazaridan “Qimmat” modeli quyidagicha ishlaydi: manba-soha - erkatoy, ishyoqmas, qo‘pol qiz; maqsad-soha - real nutqda tantiq yoki o‘zini yuqori tutuvchi shaxs; xaritalash - befoyda talabchanlik, mehnatdan qochish va muomala qo‘polligi; pragmatik natija - tanqid yoki ogohlantirish. “Qimmat bo‘lma” kabi modellashtirilgan ifoda real nutqda tarbiyaviy buyruq, yumshoq tanbeh yoki kinoyaviy baho sifatida ishlashi mumkin.

Qimmat nomi shuni ko‘rsatadiki, pretsedent nomlar faqat ijobiy ideal emas, balki ijtimoiy rad etiladigan xatti-harakatlarning ham etaloni bo‘lishi mumkin. O‘zbek ertak tafakkurida yaxshi qahramon ko‘pincha o‘zining salbiy jufti orqali yanada aniqroq ko‘rinadi; Zumrad va Qimmat oppozitsiyasi “mehnat - dangasalik”, “odob - qo‘pollik”, “sabr - tantiqlik” kognitiv juftliklarini yaratadi.

3.3. Kachal/Kachal polvon: tashqi belgi, xalqona kulgi va triksterlik. Kachal nomi kognitiv-metaforik ko‘chishning tashqi ko‘rinish bilan bevosita bog‘langan turini ko‘rsatadi. Leksik jihatdan u sochning yo‘qligi yoki boshning yalang‘ochligi bilan bog‘liq belgi asosida shakllanadi. Biroq folklor maydonida Kachal yoki Kachal polvon faqat tashqi belgi emas, balki xalqona kulgi, sodda ko‘rinish ortidagi uddaburonlik, past ijtimoiy maqomdan chiqib ketish va vaziyatni kulgi orqali yengish modeli sifatida ishlaydi [13].

Kachal modelining konseptual integratsiyasida input 1 - komik ko‘rinishli, oddiy xalq vakili bo‘lgan qahramon; input 2 - real nutqda hazil, laqab yoki kinoya obyekti bo‘lgan shaxs; umumiy makon - tashqi noodatiylik; blend - kulgili, biroq vaziyatdan chiqib keta oladigan xalqona personaj. Shuning uchun “Kachalvoy” kabi shakllar bir kontekstda qo‘pol laqab, boshqa kontekstda mehrli hazil yoki xalqona zukkolik belgisi bo‘lishi mumkin.

Bu nomning ikki yo‘nalishli ko‘chishi mavjud. Birinchi yo‘nalish - tashqi ko‘rinish metaforasi: odamning sochi yoki tashqi qiyofasi kulgili tarzda nomlanadi. Ikkinchi yo‘nalish - xarakter metaforasi: odamning o‘zini oddiy tutib, murakkab vaziyatdan ayyorona yoki topqirlik bilan chiqishi Kachal freymi orqali baholanadi. Demak, jismoniy belgi madaniy xulq-atvor modeliga kengayadi.

Kachal pretsedent nomi o‘zbek xalq tafakkuridagi muhim qonuniyatni ochadi: tashqi jihatdan zaif yoki kulgili ko‘ringan qahramon ichki quvvat, ijtimoiy chaqqonlik va komik qarshilik orqali kuchga ega bo‘ladi. Bu triksterlik modeli ingliz folkloridagi ayrim Jack obrazlari bilan funksional o‘xshashlikka ega, ammo Kachal nomida jismoniy ko‘rinish semasi ancha faol saqlanadi.

3.4. Tohir: sadoqat, fojiali muhabbat va emotsional qat’iyat

Tohir nomi o‘zbek folklor xotirasida sevgi, sadoqat, ayriliq va fojiali qurbonlik bilan bog‘langan pretsedent modelni yuzaga keltiradi. “Tohir va Zuhra” qat’iy janr mezonida xalq romani yoki dostoniy hikoya sifatida ko‘rilsa-da, u ertak-folklor diskursi bilan umumiy pretsedent maydonga mansubdir [14]. Shu sababli Tohir nomi real nutqda romantik fidoyilik va ayriliq azobini ifodalovchi etalon sifatida ishlashi mumkin.

“Tohirdek oshiq”, “Tohir bo‘lib yuribdi” kabi modellashtirilgan ifodalarda real shaxs Tohir freymi orqali baholanadi. Bu yerda manba-soha - sadoqatli, ayriliqdan azob chekkan oshiq; maqsad-soha - real yigit yoki sevgi holati; xaritalash - qat’iyat, fidoiylik, hissiy iztirob; pragmatik natija - romantik idealizatsiya yoki kinoya. Agar kontekst jiddiy bo‘lsa, nom sadoqatni ulug‘laydi; agar kontekst hazil yoki tanbehga asoslangan bo‘lsa, haddan tashqari sentimental holatni tanqid qiladi.

Tohir modelining Zumrad modelidan farqi shundaki, Zumrad axloqiy mehnat va odob etaloni bo‘lsa, Tohir emotsional sadoqat etalonidir. Ikkalasi ham sabr konsepti bilan bog‘langan, biroq Zumradda sabr ijtimoiy-mehnat vaziyatida, Tohirda esa sevgi va ayriliq vaziyatida konseptuallashadi.

3.5. Cinderella: qadri bilinmagan subyektdan kutilmagan muvaffaqiyatga

Ingliz tilida Cinderella nomi eng leksiklashgan ertak pretsedent nomlaridan biridir. U nafaqat ertak qahramonini, balki qadri bilinmagan, past maqomda qolgan, keyin esa kutilmagan tarzda tan olingan shaxs, jamoa yoki loyihani ham bildiradi [15; 16]. Shu sababli “Cinderella story” iborasi sport, biznes, ta’lim, siyosat va ommaviy madaniyat diskursida “pastdan yuqoriga ko‘tarilish” modelini ifodalaydi.

Cinderella modelining manba-freymi bir necha asosiy komponentdan iborat: kul va uy xizmatlari bilan bog‘langan past maqom; o‘gay oila tomonidan xo‘rlanish; yashirin go‘zallik va salohiyat; sehrli yordamchi; bal yoki ommaviy sinov maydoni; poyabzal orqali tan olinishi; past maqomdan yuqori maqomga ko‘tarilish. Metaforik xaritalashda bu komponentlarning hammasi emas, asosan “qadri bilinmaslik - transformatsiya - e’tirof” trayektoriyasi ko‘chadi.

O‘zbek “Zumradxon” modeli bilan qiyoslanganda, Cinderella nomida dinamik trayektoriya kuchliroq: kul ichidagi past maqomdan ommaviy e’tirofga chiqish. Zumrad modelida mehnatsevarlik va axloqiy bosiqlik markazda tursa, Cinderella modelida tan olinmagan salohiyat, tashqi transformatsiya va ijtimoiy mobilitet birinchi o‘ringa chiqadi. Shuning uchun Cinderella real nutqda nafaqat shaxsga, balki butun jamoa, kompaniya yoki siyosiy harakatga ham ko‘chirilishi mumkin.

Cinderella nomining tashqi ko‘rinish bilan bog‘liq ko‘chishi ham ahamiyatli. Ertakda qahramonning kul bosgan xizmatkor qiyofasidan bal libosidagi go‘zal obrazga o‘tishi vizual transformatsiya modelini hosil qiladi. “Cinderella transformation” kabi ifodalarda nom makiyaj, imij, libos, restavratsiya yoki rebrendingni anglatishi mumkin. Bu jarayonda tashqi ko‘rinish ijtimoiy tan olinishi bilan birlashadi.

3.6. Jack: tavakkal, uddaburonlik va oddiy qahramon modeli

Ingliz ertak diskursida Jack nomi alohida shaxsdan ko‘ra ko‘proq seriyali xalq qahramoni tipini bildiradi. Joseph Jacobs to‘plamida “Jack and the Beanstalk”, “Jack the Giant-Killer”, “Lazy Jack”, “Jack and His Golden Snuff-Box” kabi bir necha matnlarning mavjudligi bu nomning oddiy, past maqomli, ammo tavakkalchi va uddaburon yigit modeliga aylanganini ko‘rsatadi [15].

Jack and the Beanstalk freymida kambag‘allik, sigirni sehrli loviyaga almashtirish, vertikal harakat, dev bilan to‘qnashuv va boylikni qo‘lga kiritish kabi komponentlar bor. Metaforik xaritalashda bu model real hayotdagi riskli qaror, past start nuqtasi, kutilmagan imkoniyat va yuqoriga ko‘tarilish ma’nolariga ko‘chadi. Jack the Giant-Killer freymida esa kichik qahramonning ulkan dushmanni yengishi markazga chiqadi; bu “kichik agent - katta muammo” metaforasini hosil qiladi.

Jack nomining pretsedentligi Cinderella yoki Robin Hood kabi to‘liq leksiklashgan bo‘lmasligi mumkin, chunki Jack ingliz tilida juda umumiy antroponimdir. Shu sababli uning metaforik faollashuvi ko‘pincha kengroq birikmalar orqali kuchayadi: Jack-and-the-Beanstalk gamble, Jack-like courage, giant-killer. Biroq umumiy ingliz madaniy xotirasida Jack nomi oddiy xalq vakili, chaqqon yigit va autsayder qahramon freymini saqlab qoladi.

O‘zbek Kachal modeli bilan qiyoslanganda, Jack obrazida tashqi ko‘rinish emas, agentlik va tavakkal muhim. Kachal kulgili tashqi belgi orqali xalqona topqirlikka olib boradi; Jack esa oddiylik va past maqomdan tashabbus, risk va g‘alabaga o‘tadi.

3.7. Robin Hood va Goldilocks: ijtimoiy adolat hamda optimal muvozanat modellari

Robin Hood ingliz folklorida ijtimoiy adolat, noqonuniy qarshilik va xalq manfaatini himoya qilish modelini ifodalaydi. U sehrli ertak qahramoni emas, ammo ingliz madaniy xotirasida ertak-folklor pretsedent nomlari qatorida eng kuchli metaforik birliklardan biri sifatida ishlaydi [17]. “A Robin Hood figure” yoki “Robin Hood tax” kabi ifodalarda nom boylardan olib kambag‘allarga berish, taqsimlovchi adolat yoki hokimiyatga qarshi xalqona pozitsiyani bildiradi.

Robin Hood modelining pragmatik kuchi ambivalentdir. Bir kontekstda u qahramonlik, ijtimoiy himoya va xalq manfaatini anglatadi; boshqa kontekstda qonunni buzishni oqlash yoki populistik taqsimotni bildirishi mumkin. Shu bois bu nomda “qonuniylik - adolat” oppozitsiyasi keskin namoyon bo‘ladi. O‘zbek folkloridagi Alpomish yoki Go‘ro‘g‘li kabi qahramonlar ham xalq himoyachisi modelini yaratadi, ammo Robin Hoodning zamonaviy ingliz diskursidagi siyosiy-iqtisodiy terminlashuvi ancha faol.

Goldilocks nomi esa ingliz tilida personajning axloqiy sifatidan ko‘ra “optimal muvozanat” sxemasini ifodalaydi. “The Story of the Three Bears” freymida qahramon uch variantni sinaydi va o‘zi uchun mos holatni tanlaydi [15]. Zamonaviy nutqda Goldilocks principle, Goldilocks zone, Goldilocks economy kabi birliklar “ortiqcha ham emas, kam ham emas, aynan mos” degan kognitiv modelni beradi. Bu pretsedent nomning ilmiy, iqtisodiy va texnik diskursga ko‘chib, shaxs nomidan abstrakt me’yor terminiga aylanishini ko‘rsatadi.

Goldilocks modelining o‘zbek materialida to‘liq ekvivalenti yo‘q. O‘zbek ertak pretsedent nomlari ko‘proq shaxsiy axloq va tarbiyaviy baholashga xizmat qilsa, Goldilocks ingliz tilida me’yoriy tanlov, balans va optimal parametr konseptini nomlaydi. Bu madaniy lakuna tarjimada izoh, kontekstual ekvivalent yoki funksional parafraza talab qiladi.

2-jadval.

O‘zbek va ingliz ertak pretsedent nomlarining metaforik xaritalash tiplari

Nom	Manba-freym	Ko‘chadigan belgi	Maqsad-soha	Pragmatik effekt
Zumradxon	ezgu, sabrli, mehnatsevar qiz	odob, sabr, ichki go‘zallik	real qiz/ayol	maqtov, mehr, ba’zan kinoya
Qimmat	tantiq va dangasa antiqahramon	qo‘pollik, erkalik	xulq-atvor	tanqid, ogohlantirish
Kachal	komik tashqi belgi va topqirlik	kulgili ko‘rinish, ayyorlik	shaxs laqabi	hazil, kinoya, xalqona baho
Tohir	sadoqatli oshiq	fidoyilik, iztirob	sevgi holati	romantik ideal yoki kinoya
Cinderella	xo‘rlangan qizdan e’tirofga	yashirin salohiyat, transformatsiya	shaxs, jamoa, loyiha	rag‘bat, muvaffaqiyat modeli

Nom	Manba-freym	Ko‘chadigan belgi	Maqsad-soha	Pragmatik effekt
Jack	oddiy yigit va sarguzasht	risk, tashabbus, ulkan kuchni yengish	agent, autsayder	jasorat, chaqqonlik
Robin Hood	xalq himoyachisi	taqsimlovchi adolat	siyosat, iqtisod, shaxs	ijobiy yoki bahsli baho
Goldilocks	uch variantdan mosini topish	optimal muvozanat	ilmiy/iqtisodiy parametr	neytral terminlashuv

4. Discussion. Olingan natijalar ertak pretsedent nomlari har ikki tilda ham kognitiv siqilish mexanizmi asosida ishlashini ko‘rsatadi. Bitta nom butun bir ertak, qahramon, vaziyat va baholovchi xulosani ixcham shaklda chaqiradi. Bu holat pretsedent nomni oddiy antroponimdan farqlaydi: u individual shaxsni emas, madaniyat tomonidan tanlangan xulq-atvor modelini bildiradi. Shu jihatdan ertak nomlari lisoniy xotira va milliy tafakkur o‘rtasidagi ko‘prikdir.

Har ikki xalq tafakkurida birinchi umumiy qonuniyat - personaj nomining xulq-atvor etaloniga aylanishidir. Zumrad, Qimmat, Kachal, Tohir, Cinderella, Jack va Robin Hood nomlari real odamning fe’l-atvori, ijtimoiy maqomi yoki emotsional holatini tez baholash imkonini beradi. Bu jarayon Lakoff va Johnson ta’kidlagan konseptual metafora mexanizmi bilan mos keladi: madaniy tajriba manba-soha sifatida real hayotiy vaziyatlarni strukturalaydi [5].

Ikkinchi umumiy qonuniyat - tanlab ko‘chish tamoyilidir. Pretsedent nom qo‘llanganda ertakning barcha detali maqsad-sohaga o‘tmaydi. Cinderella ishlatilganda ko‘pincha kul, o‘gay ona yoki sehrli yordamchi emas, balki qadri bilinmaslik va kutilmagan e’tirof komponenti faollashadi. Zumradxon ishlatilganda butun syujet emas, sabr, odob va mehnatsevarlik belgisi ko‘chadi. Bu holat konseptual integratsiyada input makonlarning selektiv tuzilishini tasdiqlaydi [7].

Uchinchi umumiy qonuniyat - pretsedent nomning aksiologik quvvatidir. Bunday nomlar real voqelikni neytral tasvirlamaydi; ular maqtaydi, tanqid qiladi, idealizatsiya qiladi yoki kinoya qiladi. “Qimmat” salbiy xulq-atvorni tanqid qiladi, “Kachal” tashqi ko‘rinish va xalqona zukkolik o‘rtasida ambivalent kulgi yaratadi, “Robin Hood” esa adolat va qonuniylik o‘rtasidagi bahsni qo‘zg‘atadi. Demak, pretsedent nomlar tilning baholovchi resurslari tarkibiga kiradi.

Farqli jihatlar o‘zbek va ingliz til manzaralarining qadriyat yo‘nalishlarida ko‘rinadi. O‘zbek materialida pretsedent nomlar ko‘proq shaxsiy axloq, odob, sabr, mehnat, sadoqat va oilaviy-kommunikativ me’yorlar bilan bog‘lanadi. “Zumradxon” modeli qiz bola, kelin, oila va tarbiya haqidagi madaniy me’yorlarga yaqin; “Qimmat” modeli esa shu me’yorlardan chetga chiqishni tanqid qiladi. Shuning uchun o‘zbek pretsedent nomlarida tarbiyaviy-pedagogik funksiya kuchli.

Ingliz materialida esa pretsedent nomlar ko‘proq individual agentlik, status o‘zgarishi, autsayder muvaffaqiyati, tavakkal va institutsional metaforalashuv bilan bog‘lanadi. Cinderella nomi sport jamoasi yoki loyiha muvaffaqiyatini, Jack risk va tashabbusni, Robin Hood iqtisodiy-siyosiy adolat bahsini, Goldilocks optimal parametrni bildirishi mumkin. Bu ingliz til manzarasida ertak nomlarining shaxsiy nutqdan tashqari ommaviy, media, ilmiy va iqtisodiy diskurslarga faol ko‘chishini ko‘rsatadi.

Gender jihati ham muhim. Zumrad va Cinderella ayol qahramonlar bilan bog‘liq bo‘lib, ikkalasida ham past maqom, mehnat, go‘zallik va oxirgi e’tirof mavjud. Ammo Zumrad modelida axloqiy bosiqlik va ijtimoiy itoatkorlik kuchliroq; Cinderella modelida esa transformatsiya va ommaviy tan olinishi kuchliroq. Bunda har ikki madaniyatdagi ayol idealining kognitiv tuzilishi namoyon bo‘ladi: o‘zbek modelida ichki fazilat, ingliz modelida esa yashirin salohiyatning ijtimoiy ko‘rinishga chiqishi ko‘proq markazlashadi.

Tashqi ko‘rinishni ifodalovchi ko‘chishlar ham ikki tilda farqli ishlaydi. O‘zbek materialida Kachal bevosita jismoniy belgi orqali boshlanib, keyin xalqona kulgi va triksterlikka kengayadi. Ingliz materialida Cinderella tashqi transformatsiya orqali, Goldilocks esa soch rangidan ko‘ra optimal tanlov sxemasi orqali ko‘chma ma’no hosil qiladi. Demak, o‘zbek tilida tashqi belgi ko‘proq shaxsga laqab berish va kulgili baholashga, ingliz tilida esa ayrim nomlar abstrakt model va terminlashuvga moyil.

Morfologik va sintaktik mexanizmlar qiyosiy natijalarni yanada aniqlashtiradi. O‘zbek tilida -xon, -oy, -voy, -dek, -day, “bo‘lib ketmoq”, “bo‘lib yurmoq” kabi vositalar nomning baholovchi quvvatini oshiradi: Zumradxon, Kachalvoy, Tohirdek oshiq, Qimmat bo‘lma. Ingliz tilida esa artikl, atributiv nom birikmasi va terminlashgan formula faol: a Cinderella, a Robin Hood, Goldilocks zone, giant-killer, Jack-like courage. Bu farq o‘zbek tilida affiksal-pragmatik kengayish, ingliz tilida sintaktik-terminologik kengayish kuchliroq ekanini ko‘rsatadi.

Tarjima va qiyosiy lingvodidaktika uchun asosiy xulosa shuki, bunday nomlarni bevosita ekvivalentlashtirib bo‘lmaydi. “Cinderella”ni har doim “Zumrad” bilan almashtirish noto‘g‘ri, chunki Cinderella modelida kutilmagan ijtimoiy muvaffaqiyat va vizual transformatsiya kuchli; Zumrad modelida esa axloqiy go‘zallik va mehnatsevarlik markazda turadi. Xuddi shuningdek, Kachalni Jack bilan almashtirishda tashqi ko‘rinish va komik laqab semasi yo‘qolishi mumkin. Optimal tarjima modeli nomni transliteratsiya qilish, qisqa izoh berish va zarur joyda funksional-metaforik ekvivalent yaratishni birlashtiradi.

Umuman, ertak pretsedent nomlarining zamonaviy milliy mentalitet va til manzarasidagi o‘rni ularning “madaniy xotira tuguni” bo‘lishi bilan belgilanadi. Ular jamiyat qaysi xatti-harakatni yaxshi, qaysisini yomon, qaysi holatni kulgili, qaysi vaziyatni adolatli yoki muvaffaqiyatli deb bilishini ko‘rsatadi. O‘zbek til manzarasida bunday nomlar ko‘proq tarbiya, oila va axloqiy baholash bilan, ingliz til manzarasida esa muvaffaqiyat, risk, adolat va optimal muvozanat bilan bog‘lanadi.

3-jadval.

Kognitiv ko‘chish qonuniyatlarining qiyosiy umumlashmasi

Mezon	O‘zbek tilidagi ustuvor model	Ingliz tilidagi ustuvor model
Asosiy qadriyat	odob, sabr, mehnat, sadoqat	agentlik, muvaffaqiyat, risk, balans
Baholash usuli	affiksal va kontekstual baho	birikma, terminlashuv, media modeli
Ko‘chish sohasi	oilaviy-tarbiyaviy va shaxsiy nutq	ommaviy, sport, siyosiy, ilmiy diskurs
Lakuna	Goldilocks tipidagi optimal me’yor nomi kam	Kachal tipidagi tashqi-belgi-trikster modeli zaif

Xulosa sifatida aytish mumkinki, ertak pretsedent nomlari real nutqda kognitiv etalon, metaforik xarita va lingvomadaniy baholash vositasi sifatida ishlaydi. Ularning tahlili nafaqat folklor obrazlarini, balki milliy tafakkurdagi baholash me’yorlarini ham ochib beradi. O‘zbek va ingliz tillaridagi o‘xshashliklar ertak tafakkurining universalligini ko‘rsatsa, farqlar har bir xalqning madaniy kodlari, morfologik imkoniyatlari va zamonaviy diskurs ehtiyojlari bilan belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

[1] Karaulov, Yu. N. Russkiy yazyk i yazykovaya lichnost. - Moskva: Nauka, 1987.
[2] Krasnykh, V. V. Etnopsikholingvistika i lingvokulturologiya. - Moskva: Gnozis, 2002.
[3] Gudkov, D. B. Teoriya i praktika mezhkulturnoy kommunikatsii. - Moskva: Gnozis, 2003.
[4] Zakharenko, I. V., Krasnykh, V. V., Gudkov, D. B., Bagaeva, D. V. Pretsedentnoe imya i pretsedentnoe vyskazyvanie kak simvoly pretsedentnykh fenomenov // Yazyk, soznanie, kommunikatsiya. - 1997. - № 1. - S. 82-103.
[5] Lakoff, G., Johnson, M. Metaphors We Live By. - Chicago: University of Chicago Press, 1980.
[6] Lakoff, G. The Contemporary Theory of Metaphor // Metaphor and Thought / Ed. A. Ortony. - 2nd ed. - Cambridge: Cambridge University Press, 1993. - P. 202-251.
[7] Fauconnier, G., Turner, M. The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind’s Hidden Complexities. - New York: Basic Books, 2002.
[8] Kövecses, Z. Metaphor: A Practical Introduction. - 2nd ed. - Oxford: Oxford University Press, 2010.
[9] Propp, V. Ya. Morphology of the Folktale. - 2nd ed. - Austin: University of Texas Press, 1968.
[10] Uther, H.-J. The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography. - Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 2004.
[11] O‘zbek xalq ertaklari. - Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2007.
[12] Zumrad va Qimmat. O‘zbek xalq ertagi // O‘zbek xalq ertaklari. - Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2007.
[13] Madayev, O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. - Toshkent: Mumtoz so‘z, 2010.
[14] Tohir va Zuhra. O‘zbek xalq dostoni. - Toshkent: Fan, 1974.
[15] Jacobs, J. English Fairy Tales. - London: David Nutt, 1890.
[16] Perrault, Ch. Histoires ou contes du temps passé. - Paris, 1697.
[17] Knight, S. Robin Hood: A Mythic Biography. - Ithaca: Cornell University Press, 2003.